

Pregledi i osvrti

Pregledni rad UDK 159.964.2:141.82 E. Laclau, C. Mouffe
Primljeno 22. 04. 2008.

Gordan Maslov

Tolstojeva 43, HR-21000 Split
g_maslov@yahoo.com

Laclau i Mouffe o (ne)mogućnosti društva

Sažetak

Ovaj tekst ima za svoj cilj teoretski uvod u rad dvoje postmarksističkih teoretičara politike, Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe. Fokus je na njihovu zajedničkom radu Hegemonija i socijalistička strategija, pomoću čije se teze o temeljnoj »nemogućnosti društva« stvaraju epistemološke mogućnosti za lakanovsko promišljanje pojmova ideologije, kao i samog pojma 'Političkog' ili pojma i definicije 'Društva'. Autori pokušavaju kroz koncept hegemonije Antonia Gramscija definirati ključno polje za konstrukciju političke zajednice. Njihova se teorija tako stavlja u kontekst i psihoanalitičkog diskursa, no i diskursa koji je u društvenim znanostima poznat pod nazivom »društveni konstruktivizam«.

Ključni pojmovi

Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, antagonizam, hegemonija, ideologija, logika ekvivalencije, logika razlike, prošivni bod

I. Uvod

Rad Ernesta Laclaua i Chantal Mouffe, *Hegemonija i socijalistička strategija* (1985.), uzima se kao prekretnica u marksističkoj teoriji i početna točka postmarksizma, kao definitivni raskol s *esencijalizmom* i *pozitivizmom* dotadašnje marksističke teorije politike, koja je, unatoč određenoj heterogenosti, uvijek patila od teoretskog problema artikulacije političkih subjekata. U zajedničkom radu Laclau i Mouffe vrše svojevrsni »epistemološki lom«; uz reference na niz marksističkih autora (Althussera i Gramscija), okreću se i autorima izvan klasičnog marksističkog kanona, uglavnom (post)strukturalističkog »pedigrea« – Jacquesu Lacanu (psihoanaliza), Michelu Foucaultu (teorija diskursa), te pogotovo Jacquesu Derridau, pomoću koga iščitavaju tekstone klasičnog marksističkog kanona od Lenjina do Gramscija (Howarth, 2000).

S poslijeratnim razdobljem, početkom 60-ih, u Zapadnoj Europi i SAD dolazi do pojave potpuno novog poretka – tzv. kasnog, nereguliranog ili post-fordističkog kapitalizma. S gašenjem kejnzijanske države blagostanja, rasapom društvene solidarnosti zasnovane na tradicionalnoj obitelji, rastom birokratskog aparata (tj., govoreći općenito s pojavom »kasnog kapitalizma«),¹ te s

1

Različiti termini, kako ih koristi niz teoretičara – od Daniella Bella, Giovannia Arrighia, Johna Urrya, Davida Harveya, Ernesta Mandela i dr. – ukazuju na *temeljni rascjep* suvre-

menog s prethodnim fazama kapitalizma, te utoliko, u kontekstu ovog rada, možemo zanemariti njihove međusobne (znatne) razlike.

javljanjem »novih društvenih pokreta« (Harvey, 1989) – urbani, ekološki, feministički, antinuklearni, itd. – dolazi do raspada onoga što Laclau i Mouffe nazivaju »jakobinskim imaginarijem« marksističke teorije.² U pitanju su niz »općih mjesta« klasične marksističke teorije, poput koncepta 'socijalizma', koji se zasniva na ontološkoj centralnosti radničke klase, ideje Povijesti kao smislenog napretka,³ zajedničke volje društva i mogućnosti potpuno transparentne, neantagonističke zajednice budućnosti (Laclau i Mouffe, 2000). Također, nakon društvenih previranja '68., marksizam je bio u teoretskom povlačenju, u potpunoj nemogućnosti da zahvati imaginaciju svog tradicionalnog osnovnog elementa – proletarijata – no istovremeno odbijajući da u navedenim novim društvenim pokretima vidi išta više od pukog perifernog »dodatka« radničkoj klasi. To je bit problema koji je marksističkim teoretičarima postao nerješiv, što sredinom 70-ih, nakon plodnog razdoblja teorije u 60-im godinama (napose altuzerijanske škole strukturalnog marksizma, te kasne Frankfurtske škole), dovodi do potpunog teoretskog zastoja. Kao što napominju Laclau i Mouffe:

»Mnogi društveni antagonizmi, mnogi problemi od ključne važnosti za razumijevanje suvremenih društava, pripadaju polju diskurzivnosti koje je izvanjsko marksizmu, te se ne mogu rekonceptualizirati pomoću marksističkih termina (...) Postojao je rastući rascjep između realnosti suvremenog kapitalizma i onoga što je marksizam mogao u potpunosti objasniti unutar svojih kategorija (...) Ova je situacija u cijelosti izazvala dva tipa stavova: ili negiranje promjena, te povlačenje u neuvjerljivi ortodokсни bunker; ili, na *ad hoc* način, dodavanje deskriptivnih analiza – bez integracije – koje su u potpunosti bile suprotne teoretskom, većinom nepromijenjenom, tijelu.« (Laclau i Mouffe, 2000: ix-x)

Tvrdeći da su promjene u suvremenom društvu *ontičke* prirode, tako da i paradigma koja se bavi istraživanjem tog predmeta treba proći kroz *ontološku* promjenu (Laclau i Mouffe, 2000; Laclau, 1999), Laclau i Mouffe odlučili su odabrati drukčiji teoretski pravac. Kao dobri »deridaovci« odlučili su preuzeti sedimentirane teoretske kategorije marksizma (svjesni da je nemoguće u potpunosti izbrisati teoretsko nasljeđe, koje uvijek ostavlja svoje tragove), te u isto vrijeme reartikulirati iste momente tako da u potpunosti otkriju njihovu kontingentnu prirodu:

»... ponovno iščitavanje marksističke teorije, u kontekstu suvremenih problema nužno uključuje dekonstrukciju centralnih kategorija te teorije« (Laclau i Mouffe, 2000: ix).⁴

Problem klasičnog marksizma, koji je unutar povijesti paradigme poprimio niz različitih oblika (i rješenja), pojednostavljeno možemo prikazati kao problem odnosa (ekonomske) baze i (političke) nadgradnje. Takav odnos (baza/nadgradnja) onemogućava ozbiljno promišljanje ideologije,⁵ situaciju u kojoj su svi društveni odnosi ideološki, te činjeničnu raznolikost i snagu identiteta koji se ne zasnivaju na klasi. Za Laclaua i Mouffe, »polje ekonomije nije samoreguliran prostor, pod utjecajem vlastitih zakona« (Laclau i Mouffe, 2000: 85), te ne tvori niti jezgru klasnih (povijesnih) interesa, niti predstavlja »konstitutivni princip za društvene aktere, koji se ne mogu fiksirati u fundamentalnu klasnu jezgru« (Laclau i Mouffe, 2000: 85) – tj. za Laclaua i Mouffe politički identiteti ne proizlaze iz proizvodnih odnosa, već iz samog političkog polja. Potrebno je naglasiti da Laclau i Mouffe termin 'politika' koriste u jednini: oni razlikuju 'politiku', kao poseban podsistem posebnih društvenih odnosa u interakciji s drugim podsistemima (ekonomskim, kulturnim, itd.) i 'Politiku', kao sami strukturirajući princip društva, kao temeljni ugovor kojim je omogućeno društvo (Žižek, 2002b).⁶ Upravo zbog ključne uloge što ju 'Politika' predstavlja za Laclaua i Mouffe, oni drže da je jedan drugi marksistički termin daleko plodonosniji za promišljanje političkog od distinkci-

je baza/nadgradnja, a to je *hegemonija*, koncept kojeg je na početku 20. st. razvio talijanski marksist Antonio Gramsci (Gramsci, 1971). Kroz povijest marksizma, autori tvrde da je na djelu bilo kontinuirano osvještavanje o krajnje *ne-esencijalnom* (tj., ne-ekonomskom) karakteru političkog artikuliranja (radničke) klase, što najjasnije rezultira u viđenju Antonia Gramscija – politike kao artikulacijske prakse.⁷ Iako se Gramsci donekle nastavlja oslanjati na teoretsku »topografiju« (baza/nadgradnja), Laclau tvrdi da je Gramscijev horizont za razumijevanje društva ipak *logički* (Laclau, 1999). To su, u krajnjoj liniji identične, logike »stranke« i »hegemonije«, koje u Gramscijevoj misli imaju primat nad institucionalno-ekonomskim aparatom:

»Ako će hegemonijski *univerzalizacijski* učinci proisteći iz *partikularnog* sektora u društvu, ne mogu se svesti na organizaciju tog partikulariteta oko svojih vlastitih interesa, koji su nužno parcijalni. Ako uspjeh hegemonije *partikularnog* društvenog sektora ovisi o predstavljanju vlastitih ciljeva kao onih koji realiziraju *univerzalne* ciljeve zajednice, jasno je da ova identifikacija nije jednostavno širenje institucionalnih sistema dominacije, već nasuprot tome, širenje posljednjih ovisi o uspjehu artikulacije između univerzalnog i partikularnog.« (Laclau, 1999: 50)

Laclau drži da Gramsci s Marxom, a protiv Hegela, pomiče središte analize društvenog od države prema *civilnom društvu*,⁸ no s Hegelom (a sada protiv Marxa) razmatra trenutak univerzalnog kao *politički moment*, koji je uvijek »kontaminiran« partikularnim, tj. činjenicom da je svaka univerzalnost uvi-

2

Rast »društvenih pokreta«, političkih subjekata i novih antagonizama, Laclau i Mouffe povezuju s »ekspanzijom i generalizacijom demokratske revolucije« (Laclau i Mouffe, 2000: 166).

3

Ukoliko upravo Marx duguje koncept dijalektike i ideju povijesti Hegelu, po Laclau trebamo zanemariti barem »polovicu« marksističke teorije. Dijalektička logika, iako se preklapa s jednim od preduvjeta hegemonijske relacije – nepreklapanjem *univerzalnog* i *partikularnog* – nije u stanju zahvatiti *kontingencijski* karakter istog odnosa (ključnog za hegemonijsku logiku). Nasuprot, onom što ponekad vidi kao »genijalno čitanje Hegela«, kojeg se ne može u potpunosti odbaciti, Laclau tvrdi da Žižek projicira vlastite teze u same nedorečenosti Hegela, te da neizbježan Hegelov *panlogizam* (koji ukida kontingenciju) ne dopušta pojavu *hegemonijske relacije* kao *esencijalno* političke (Laclau, 1999).

4

Niz autora je, nakon samog izlaska knjige (1985.), optuživao dvojac da u potpunosti napuštaju marksističku poziciju. Nasuprot takvom čitanju, postoji i čitanje Michele Barrett (1994.), koja tvrdi da u svom »postmarksističkom preokretu« Laclau i Mouffe nisu otišli *dovoljno* daleko; iako je sam teoretski aparat klasičnog marksizma dekonstruiran, autorica tvrdi da je logika izlaganja u samoj knjizi i dalje tradicionalno marksistička, tj. da slijedi kauzalnu logiku ekonomija-država-politika: »Stoga, bez obzira na njihove teoretske proteste o ekonomiji kao 'posljednjoj utvrdi

esencijalizma', neosporna je istina da je na jednom od rijetkih mjesta u knjizi, u kojem je ponuđeno značajno društveno/povijesno objašnjenje, u potpunosti reproducirana, u vlastitom redu, ta ista ekonomistička i esencijalistička logika« (Barrett, 1994: 257).

5

Tj., ako želimo koristiti termin bliži Laclau i Mouffe, onda bi to bio 'diskurs', utoliko što »kombinira lingvističke i materijalno/institucionalne prakse, te ne povlači sa sobom epistemološki problem 'lažne svijesti'« (Townshend, 2004: 270).

6

Stoga je u njihovu radu »... politička dimenzija upisana dva puta: to je trenutak društvene Cjeline, jedan od podsistema društva, te samo polje u kojoj se odlučuje sudbina Cjeline...« (Žižek, 2002b: 193).

7

Iako je Gramsci po autorima jedan od prvih teoretičara u povijesti marksizma koji omogućuje promišljanje autonomije političkog polja, za njega je i dalje »krajnje jezgro hegemonijskog subjekta identiteta konstituirano u točki izvanjskoj prostoru kojeg artikulira« (Laclau i Mouffe, 2000: 85), tj. krajnja je jezgra kolektivne volje pripadnost klasi, tj. ekonomsko određenje, a ne hegemonijska artikulacija.

8

Ukoliko svaka univerzalna klasa proizlazi iz sklopa odnosa *imantentnih* civilnom društvu, a ne iz odvojene sfere *iznad* istog.

jek *hegemonijska* (Laclau, 1999). Tako logika hegemonije, kao *artikulacije* (partikularnog u univerzalno) i *kontingencije*, određuje identitete političkih subjekata u uspostavljanju *polja* njihovih vlastitih međusobnih relacija,⁹ te zajedno s odbacivanjem primarnosti ekonomskog, dovodi do niza teoretskih posljedica (Laclau i Mouffe, 2000):

1. *ne-fiksiranost društvenih identiteta*: s odbacivanjem determinacijske veze između objektivnog povijesnog »zadatka« radničke klase i političke pozicije, identitet je viđen kao čisto hegemonijski, tj. kao *sistem relacija* koji nije stabilan ni fiksiran;
2. ukidanje *ontologijski privilegiranih točaka* socijalističke prakse; s ukidanjem nužne artikulacijske veze između ekonomije i radničke klase, »*bilo koja točka napuknuća i demokratski antagonizmi*« ravnopravni su svim ostalim točkama (npr. radnička borba tako nema ontološki primat nad drugim oblicima borbi za priznanje, npr. feminističkoj);
3. s već navedenom de-totalizacijom subjektivnih pozicija i logikom decentralizacije (jednakog ontološkog primata društvenih »napuknuća«), *nemoguće* je odvojiti različite zahtjeve i borbe unutar društvenog polja.

II. Antagonistička priroda društvenog polja, ili »društvo ne postoji«

Nakon što smo u osnovnim crtama objasnili razloge odbacivanja klasične marksističke paradigme kao neadekvatne za objašnjenje političkog polja, prelazimo na detaljnije pojašnjenje paradigme što ju predlažu Laclau i Mouffe, tako dolazeći do nekih teoretskih uvida točaka koji su od iznimne važnosti za razumijevanje radikalne novine njihova rada. Laclau ističe da je za razvijanje i radikalizaciju njihova teoretskog stajališta ključno pomicanje od striktno sociologističkog i deskriptivnog opisa konkretnih agenata na polju političkog, te pomicanje prema *formalnoj analizi logike političkog*: »stvarno važan zadatak jest razumijevanje logike stvaranja te rastvaranja identiteta, kao i formalna određenja prostora u kojem se međuodnose« (Laclau, 1999: 53). U ranijem trenutku svoje teoretske putanje, s namjerom da razvije teoriju društva, a kritizirajući Hegelovu tezu o društvu kao totalitetu,¹⁰ Louis Althusser razvija koncept *društvene formacije*,¹¹ preuzimajući od Sigmunda Freuda koncept *prevjetovanosti* (eng. *Overdetermination*).¹² Kao što Althusser ističe, i u psihoanalizi (iz koje je preuzeo pojam), kao i u marksizmu, koncept prevjetovanosti ima jasno dijalektičko značenje – vrsta spajanja koja za vlastiti uvjet ima odvijanje unutar *simboličke dimenzije*, te postojanje *pluralnosti* značenja (Althusser, 1990). Tvrdnja, da je sve što postoji u društvu *prevjetovano*, za posljedicu ima činjenicu da:

»Simbolički – tj. *prevjetovani* – karakter društvenih odnosa stoga implicira da isti ne posjeduju krajnju literarnost, koja bi ih svela na trenutke odvijanja imanentnog zakona. Ne postoje *dvije* razine, jedna esencije a druga prikaza, jer nije moguće fiksirati *krajnje* doslovno značenje za koje bi simboličko bila drugo i izvedena razina.« (Laclau i Mouffe, 2000: 98)

Nažalost, Althusser brzo odustaje od ovog koncepta koji je ujedno pružao i mogućnost *dekonstrukcije* determinističko-marksističkih koncepata, te otvarao prostor za novi koncept artikulacije političkih identiteta.¹³ Prihativši koncept prevjetovanosti, Laclau i Mouffe u potpunosti su započeli izvršavanje paradigmatkog odmak od marksizma, te ulaze u polje (*post*)strukturalizma, pod utjecajem Foucaulta, Derridaa i Lacana; s nestankom krajnje *pozitivnosti* društvenog, te bilo kakvog oblika paradigmatke učvršćenosti, potrebno je preciznije definiranje logike artikulacije:

»... *artikulacijom* ćemo nazvati svaku praksu, koja uspostavlja odnose između elemenata, tako da je rezultat tih odnosa preoblikovanje tih identiteta. Strukturirani totalitet koji rezultira takvom artikulatornom praksom, nazvat ćemo *diskurs*. Različite pozicije, ukoliko se pojavljuju artikulirane unutar diskursa, nazvat ćemo *momentima*. Nasuprot tome, *elementom* ćemo nazvati svaku razliku koja nije diskurzivno artikulirana.« (Laclau i Mouffe, 2000: 105)

U konceptualiziranju diskursa, Laclau i Mouffe uvelike se naslanjaju na definiciju koncepta kako ga formulira Michel Foucault. Diskurs im tako predstavlja »*regularnost u disperziji*«, sa samim naglaskom na regularnost što konstituira konfiguraciju, koja u određenom kontekstu eksteriornosti može biti označena kao *totalitet*:

»Stoga su, u artikuliranom diskurzivnom totalitetu, gdje svaki element zauzima različitu poziciju – u našoj terminologiji, gdje je svaki *element* sveden na *moment* tog totaliteta – svi identiteti relacijski, te sve relacije imaju nužni karakter.« (Laclau i Mouffe, 2000: 106)

Svi elementi (identiteti) unutar strukture definirani su vlastitim (međusobnim) relacijama, te ni jedna relacija ne može biti kontingentna ili izvanjska samom diskursu – diskurs tako predstavlja relacijski totalitet. Svaki je objekt konstituiran kao objekt diskursa, utoliko što niti jedan objekt nije moguć izvan diskurzivne formacije. Odbacivanje dihotomije diskurs/izvan-diskursa, možemo ilustrirati pomoću misli Jacquesa Derridaa da »*ne postoji ništa izvan teksta*«. Daleko od toga da bi značila jednostavno ukidanje ili »suzpenziju« realnosti, ta tvrdnja ističe napuštanje opozicije misao/realnost, tako da npr. neke literarne figure (sinonimija, metafora, metonimija itd.) nisu samo forme misli koje daju smisao primarnoj, konstitutivnoj realnosti našeg svakidašnjeg društvenog života, već su »dio samog primarnog terena u kojem se konstituira društvo«. (Laclau i Mouffe, 2000: 110).¹⁴

Laclau i Mouffe, potpuno svjesni da definicija diskursa kao *zatvorenog* totaliteta u potpunosti onemogućuje i kontingenciju i artikulaciju elemenata u

9

Hegemonija kao kategorija »definira samo polje u kojem se konstituiraju politički odnosi« (Laclau, 1999: 44).

10

Kompleksnost Hegelova društva kao totaliteta uvijek je kompleksnost jedinstvenog procesa samo-rastvaranja, u kojem je *bit* društva istovremeno izražena u svim manifestacijama društvenog; vidi: Althusser, 1990.

11

»Konkretna kompleksna cjelina, koja uključuje ekonomske, političke i ideološke prakse, na određenom mjestu i stupnju razvoja«; vidi: *Glossary*, u: Althusser, 1990.

12

»Preuvjetovanost (ili višestruka uvjetovanost) – činjenica da neka tvorba nesvjesnog, simptom, san i sl., upućuje na mnogostrukost činilaca kojima je uvjetovana« (Laplanche i Pontalis, 1992: 351).

13

Naime, koncept preuvjetovanosti (te njegove teoretske posljedice – *odvajanje* od ortodoksnog determinizma, te *nefiksiranost* političkih identiteta) bio je nesumjerljiv s jednim drugim altuzerijanskim konceptom – *uvjetova-*

njem ekonomije u posljednjoj instanci – koji ne predstavlja ništa više od »pomaknutog« ekonomskog determinizma; ukoliko tvrdnja da u *svakoj vrsti društva* ekonomija uvjetuje nadgradnju tek u posljednjoj instanci, i dalje tvrdimo da je ekonomija nešto *izvanjsko* i *neovisno* o istom tom društvu unutar kojeg se odvija, te se tako i *definira* neovisno – tj. tada »... *odnosi između preuvjetovane instance i posljednje instance moraju biti promišljeni kao jednostavna, jednosmjerno uvjetovanje posljednjeg*« (Laclau i Mouffe, 2000: 99) – tako se vraćamo na vulgarnu ekonomističku formulu uvjetovanja nadgradnje (ekonomskom) bazom.

14

Laclau i Mouffe ističu dva pogrešna čitanja vezana za njihovo korištenje diskursa: prvi je da činjenica da su svi objekti konstituirani kao objekti diskursa nema ništa s činjenicom da postoji svijet izvanjski misli. U korijenu prve pogreške stoji pretpostavka da je karakter njihova diskursa mentalan, no želeći zadržati odbacivanje dihotomije diskurzivno/izvan-diskurzivno, autori tvrde, pod utjecajem Althussera, da je status svakog diskursa *materijalan* – utjelovljen u nizu institucija, praksi te rituala (Laclau i Mouffe, 2000: 109).

momente (pošto bi po definiciji svaki element istovremeno bio i moment), te da sužava promišljanje objekata i odnosa što ih je moguće konstruirati unutar diskursa, tvrde da ne promišljaju logiku diskursa »do njenih krajnjih posljedica, bez ograničenja ikakvog *eksterijera*« (Laclau i Mouffe, 2000: 110). Daleko od toga da bi eksterijer predstavljao nekakvu izvan-diskurzivnu kategoriju (kojom bi ponovno uveli već odbačenu opoziciju diskurs/izvan-diskurs), on stoji za nužnu činjeničnu danost nekog *drugog* diskursa: »diskurzivna priroda izvanjskog čini svaki diskurs ranjivim« (Laclau i Mouffe, 2000: 146). Tako »tranzicija iz ‘elemenata’ u ‘momente’ nikada nije u potpunosti ispunjena« (Laclau i Mouffe, 2000: 110) – javlja se polje »ničije zemlje« koje omogućuje artikulacijsku praksu. Niti jedan identitet nije stabilan, zatvoren entitet; uvijek ga izvan-diskurzivna okolina (tj. neki drugi diskurs) sprječava da postane u potpunosti *prošiven*.¹⁵ Koncept (točke) *prošivanja* (fra. *point de captation*) Laclau i Mouffe preuzimaju od psihoanalitičara Jacques-Alain Millera, koji ga formulira na temelju lakanovske psihoanalize: koristi se da bi pojasnio proizvodnju subjekta na osnovu lanaca označitelja (Simboličkog) – šav (eng. *suture*) označava krajnje nepoklapanje subjekta i Velikog Drugog (simboličkog poretka), te onemogućava ‘prošivanje’ posljednjeg kao *potpuno* zatvorene cjeline. U jednom je aspektu tako šav »element koji nedostaje, u formi privremene zamjene« (Laclau i Mouffe, 2000: 88), dok u drugom aspektu, istovremeno, implicira moment ‘popunjavanja’ tog praznog mjesta:¹⁶

»Ovo dvostruko kretanje upravo ćemo pokušati naglasiti u našoj nadogradnji koncepta prošivnog boda na polje politike. Hegemonijske prakse prošivaju utoliko što je njihovo polje djelovanja određeno *otvorenosću* društvenog, krajnjim ne-fiksним karakterom svakog označitelja. *Potpuno* prošiveno društvo bilo bi ono u kojem je mjesto popunjavanja doseglo svoje krajnje posljedice, te se stoga uspjelo identificirati s transparentnošću zatvorenog simboličkog poretka. Takvo je zatvaranje društvenog, kao što ćemo vidjeti, *nemoguće*.« (Laclau i Mouffe, 2000: 88)

S ovime dolazimo do ključnog mjesta, glavne teze u knjizi – naime na tezu da *društvo nije legitiman objekt (znanstvenog) diskursa*:

»Nezavršeni karakter svakog totaliteta nužno nas navodi na odbacivanje, kao područja analize, premise ‘*društva*’ kao prošivenog i samodefiniranog totaliteta. ‘Društvo’ nije ispravan objekt diskursa, ne postoji niti jedan osnovni princip koji fiksira – te stoga i konstituira – cijelo polje razlika. Nerješiva napetost unutrašnjost/izvanjsko uvjet je bilo kakve društvene prakse: nužnost postoji samo kao djelomično ograničavanje polja kontingencije. Upravo je na ovom terenu, gdje nisu mogući ni potpuna unutrašnjost niti potpuna izvanjskost, konstituirano društvo (...) Da bi bili *potpuno* izvanjski jedni naspram drugima, entiteti bi trebali biti potpuno interni naspram sebi; tj. imati potpuno konstituirane identitete, koji nisu potkopani eksterijerom. No ovo smo upravo u potpunosti odbacili. *Ovo polje identiteta, koje nikada nije u potpunosti stabilizirano, jest polje preuvjetovanja*.« (Laclau i Mouffe, 2000: 111)

Kako bi se u potpunosti pozicionirali unutar teorije artikulacije, Laclau i Mouffe odbacuju koncept društva kao *zasnivajuću totalnost parcijalnih procesa*. Tako je za autore u krajnjoj liniji društvo definirano *negativno*, kao imanentna nemogućnost – društveni poredak označava nemogući (tj. osuđen na neuspjeh), ali istovremeno i nužan pokušaj da se adaptira polje razlika:

»Ne postoji prošiveni prostor jedinstven za ‘društvo’, jer društveno samo nema nikakvu esenciju« (Laclau i Mouffe, 2000: 96).

Društvo se može samo djelomično ostvariti upravo u trenutku između apsolutne fiksiranosti i ne-fiksiranosti entiteta, između tih dvaju kretanja koja nikad nisu u *potpunosti* moguća. Samo polje diskursa, definirajući objekte kao diskurzivne, pretvarajući momente u elemente, nikada u potpunosti ne vrši ovu funkciju, tj. diskurs uvijek postoji samo kao parcijalno ograničenje »viška značenja«. Laclau i Mouffe pozivaju se na Jacquesa Derridaa, te njegov

prekid s teorijom transcendentnog označitelja – onemogućivši tako apsolutno fiksiranje značenja nad razlikom.¹⁷ Dok je prethodno polje značenja videno kao jasno i čvrsto strukturirano, Derrida uvodi situaciju krajnje nesigurnosti, definiranu nedostatkom središnjeg elementa koji je uvijek zamijenjen beskonačnim nizom drugih znakova, »šireći tako domenu i igru označavanja unedogled« (Laclau i Mouffe, 2000: 112).

Kao što smo već napomenuli, za Laclaua i Mouffe društveno postoji jedino kao pokušaj da se konstruira istovremeno nemogući i nužan objekt – *društvo*. U polju društvenog (koje je po definiciji polje »ničije zemlje«, polje međudiskurzivnih ispreplitanja) za stabilizaciju momenata u elemente sukobljavaju se različiti diskursi. Diskursi pokušavaju artikulirati te nefiksirane momente (»lebdeće označitelje«), pomoću *čvorišnih točaka* (*points de caption*) – privilegiranih diskurzivnih točki parcijalnih fiksacija, označitelja koji retroaktivno stabiliziraju lanac označitelja, tako što fiksiraju značenje:

»Praksa se artikulacije stoga sastoji u stvaranju čvorišnih točaka koje djelomično stabiliziraju značenje; te djelomični karakter ovih stabilizacija, koje proizlaze iz otvorenosti društvenog, rezultira stoga, u konstantnom preplavljanju diskursa beskrajnim poljem diskurzivnosti.« (Laclau i Mouffe, 2000: 113)

Gospodar-označitelj ima funkciju predstavljanja partikularnog elementa kao univerzalnu, strukturirajuću funkciju unutar određenog diskurzivnog polja, štoviše, cijela je organizacija tog diskursa rezultat funkcije tog označitelja. Važno je istaknuti da nikakvi partikularni dio *per se* te čvorišne točke, koji bi prethodio diskurzivnoj konstrukciji, ne utječe na njenu središnju poziciju unutar diskursa – ta se centralnost određuje retroaktivno.

Uvijek nužan, ali i nemoguć, projekt stvaranja društva zapravo »skriva« antagonističku podjelu društvenog; po Slavoju Žižeku, najveća zasluga Laclaua i Mouffe jest u razvijanju društvene teorije polja utemeljene na poimanju *antagonizma* kao izvorne društvene »traume«, nemoguće biti koja se opire totalizaciji (Žižek, 2002a).¹⁸ Ono što po autorima sprječava potpuno »zatvaranje«

15

S obzirom na nužnost neprošivenosti identiteta, činjenicu da je svaki identitet *per se* nestabilan (»razglobljen«), te činjenicu da ga definiraju *relacije* unutar diskurzivnog totaliteta, svi su diskursi stabilizacije zapravo *metaforički*, te je »... sama faktualnost, zapravo, jedna od prvih metafora« (Laclau i Mouffe, 2000: 111).

16

»... šav (eng. *suture*) ne imenuje samo strukturu nedostatka već također i mogućnost subjekta, određeno zatvaranje... Ne iznenađuje stoga... što Lacanovo vlastito korištenje termina šava... daje oblik 'pseudo-identifikacije', definira ga kao 'funkciju imaginarnog i simboličkog'« (Stephen Heath, »Notes on Suture«, *Screen*, str. 55–56., cit. u: Laclau i Mouffe, 2000: 88).

17

Kao što tvrde Laclau i Mouffe, filozofija 20. st. započela je s tri najistaknutije struje – analitička filozofija, fenomenologija, strukturalizam – te su sve tri dijelile iluzije o mogućnosti *ne-diskurzivnog* pristupa znanju. No, u

jednom se trenutku ta iluzija »razbila«; altuzerijanski rečeno, »epistemološki prijelom« najočitiji je u radovima Wittgensteina, Heideggera te grupe poststrukturalističkih autora s kritikom označitelja (mogli bi dodati još i Lacana u psihoanalizi, te Gramscija u marksizmu). Michele Barrett tvrdi da je i sam rad Ernesta Laclaua (u koautorstvu s Chantal Mouffe) obilježen epistemološkim lomom (s obzirom da je njegov prvi važniji rad, »Politics and Ideology in Marxist Theory«, bio pisan u duhu altuzerijanske škole, za razliku od kasnijih radova koji su u svom duhu postmarksistički), te se njegov teoretski prekid može objasniti tezom Louisa Althussera, da se teoretski problemi zapravo »ne rješavaju«, već zamjenjuju novom grupom problema (Barrett, 1994).

18

Dok je u svojoj prvoj knjizi na engleskom, *Sublimni objekt ideologije* (1989.), Žižek s poprilično entuzijazma govorio o konceptu 'antagonizma' Laclaua i Mouffe, oni su već tada jasno izrazili njihov jasan pomak od marksističke pozicije, te da koncept antagonizma

društvenog, što nije moguće simbolizirati te kao takvo uvijek ostavlja otvorenim procjep između realnosti i njene simbolizacije, jest *antagonizam*. Laclau i Mouffe, uvažavajući kritiku što ju je dijalektici uputio Karl Popper, ne tvrde da ja antagonizam objektivan, da u potpunosti pripada sferi realnoga, već, i dalje se pridržavajući svog anti-pozitivističkog postulata, tvrde da antagonizam stvara *granicu* naspram svake objektivnosti, kao djelomično i nestabilno objektivizirana realnost: »antagonizam, daleko od toga da je objektivan, jest odnos koji *ukazuje na granicu svake objektivnosti*« (Laclau i Mouffe, 2000: 125). Granice o kojima govore Laclau i Mouffe, naravno, nisu izvanjske (što i ne mogu biti, ako smo ustvrdili da ne postoji striktno izvan-diskurzivno polje, čista odsutnost diskursa), već unutarnje: to su granice koje onemogućuju društvu da se u *potpunosti* konstituiraju kao puna, zatvorena, prisutnost.¹⁹

Isto tako, ako već nije u potpunosti moguće, društvo nije u potpunosti ni nemoguće: to osigurava imanentna nemogućnost ostvarenja dviju logika društvenog, logika *razlike* (logika koja nikada u potpunosti ne uspijeva stvoriti u potpunosti prošiven prostor), te logika *ekvivalencije* (koja artikulira u nizu ekvivalencija različite identitete, a čiji bi krajnje stanje bilo antagonistička podjela društva na dva neprijateljska tabora).²⁰ Dok su popularne subjektne pozicije karakteristične za pojednostavljen, predmoderni društveni prostor (u kojem postoje dvije antagonističke grupacije ili blokovi), Laclau i Mouffe tvrde da su uvjeti političke borbe u zreлом kapitalizmu oni bez jasnih antagonizama, te tvore demokratske subjektne pozicije (Laclau i Mouffe, 2000: 131). U prostoru u kojem postoji konstantno proizvođenje efekta granica, s obzirom da iste više nisu *jasno* i *fiksno* definirane, proizvođenje političkih identiteta, koji će se kasnije antagonistički suprotstaviti, postaje glavni politički problem.

III. Hegemonijsko konstruiranje »efekta društva«

Sada dolazimo do logike hegemonijske artikulacije. Nakon što su ustvrdili da se društveno može definirati kao niz nužnih i nikada u potpunosti uspjenih pokušaja da se konstituiraju društvo, Laclau i Mouffe tvrde da je jedina univerzalnost koja je u društvu moguća upravo *hegemonijska univerzalnost*, uvijek kontaminirana partikularnim. Hegemonijska univerzalnost proizlazi iz dijalektike dvaju navedenih logika – *logike ekvivalencije* i *razlike*, te kao takva uvijek ovisi o internim granicama društvenog – društvenim *antagonizmima*. Ukoliko prihvatimo da je jedina moguća univerzalnost *politička* (tj. hegemonijska), a status antagonističkih granica *konstitutivan* za samo društveno, Laclau i Mouffe tvrde da se u potpunosti treba odmaknuti od ideje da je politika dio nadgradnje: političko polje prema njima ima status *ontologije društvenog* (Laclau i Mouffe, 2000: xiv).

Dvije su glavne pretpostavke ostvarivanja hegemonijske artikulacije – postojanje više antagonističkih sila te nestabilnost granica koje ih odvajaju:

»... jedino prisutnost velikog područja lebdećih označitelja te mogućnost njihove artikulacije u suprotstavljene tabore – što implicira neprestanu redefiniciju posljednjih – stvara teren koji nam dopušta da definiramo praksu kao hegemonijsku« (Laclau i Mouffe, 2000: 136).

U relaciji naspram određenih (opresivnih) snaga u društvu, navedeni identiteti (*partikulariteti*) stvaraju *relacije ekvivalencije* između sebe samih, a njihov je označitelj *jedan* partikularitet koji, ne prestajući biti to, stoji za *univerzalno ekvivalencijskog lanca označitelja*. Laclau ističe da je tako politička emanci-

pacija partikularizma sadržaja (određenog sektora društva koji preuzima položaj univerzalnog) i univerzalnosti samog projekta.

Tako dolazimo do *prve* dimenzije hegemonijske artikulacije: »*nejednakost moći koje je konstituiraju*« (Laclau, 1999: 54). Sam je sistem dominacije uvijek partikularan, no da bi se stvorila hegemonijska veza, ta partikularnost mora biti viđena kao *prepreka* prema postizanju potpune prošivenosti društva. No, ako postoji i »*opći zločin društva*« (Marx), postoji i subjekt emancipacije koji je politički konstruiran jedino kroz *ekvivalenciju* množine zahtjeva. Prema Laclau, to je *druga* dimenzija hegemonijske relacije:

»... *hegemonija postoji samo ako je dihotomija partikularno/univerzalno odbacena; univerzalno postoji samo utjelovljeno – i potkopavano – u određenom partikularitetu, te suprotno, ni jedan partikularitet ne može postati politički bez postajanja jezgrom univerzalističkog efekta*« (Laclau, 1999: 56).

Ono ključno za hegemonijsku relaciju jest *reprezentacija nemogućnosti* – međusobno odbacivanje, no i potreba, partikularnog i univerzalnog. Univerzalno je, kao objekt hegemonijske relacije, istovremeno i nužna razina reprezentacije i nemoguća, utoliko što je uvijek *iskrivljena*.²¹ *Treća* dimenzija hegemonijskog odnosa jest tako *proizvodnja praznih označitelja*, koji održavajući i dalje razliku između partikularnog i univerzalnog, omogućavaju partikularnom da preuzme *formu* univerzalnog (Laclau, 1999; Laclau, 2001; Laclau, 2007). Proizvodnja praznih označitelja odvija se njihovim ispražnjivanjem od njihova partikularnog, razlikovnog označenog – time prazni označitelji postaju označitelji nedostatka, odsutnog totaliteta (Laclau, 2007). Ako je svako univerzalno kontaminirano partikularnim, tj. ako su ciljevi neke društvene grupe (partikularno) predstavljeni kao ciljevi tog društva (univerzalno), te ako takva relacija tvori jezgru hegemonijskog projekta, nužna je i *razina reprezentacije*.²² Tako je *četvrta* dimenzija hegemonije po Laclau: »*polje u kojem se (hegemonija) širi, polje generaliziranih odnosa reprezentacije kao preduvjeta za konstituciju društvenog poretka*« (Laclau, 1999: 57). S obzirom

upućuje na *niz* različitih antagonizama unutar polja društvenog. Upravo kasnije sam Žižek insistira na ovoj razlici kao ključnoj između njega i Laclaua, štoviše, tvrdi da tek kada odbacimo klasnu borbu kao *središnju* sve druge borbe mogu zauzeti njeno mjesto – upravo se tako borbe partikulariteta zasnivaju na represiji određene traume, njihove kompatibilnosti s kapitalističkim okvirom unutar kojeg se odvijaju (Žižek, 1999).

19

Ovakav je teoretski ishod sasvim logičan, imajući na umu da Laclau i Mouffé zasnivaju svoju teoriju društva na njegovoj *temeljnoj* nemogućnosti, kao o prostoru metaforične pozitivnosti. Ovdje se treba ukazati na paralelu s konceptom Simboličkog u teoriji Jacquesa Lacana; i društvo (kao polje diskursa) i Simboličko, istovremeno su nužna i nemoguća, nikada do kraja prošivena polja. Dok je granica društvenog njegov *unutarnji* antagonizam, točka koju nije moguće simbolizirati i kao takva je uvijek unutarnja granica, tj. inherentna nemogućnost društva, tako je i granica Lacanova Simboličkog, *Realno*, ne kao nekakva predsimbolička stvarnost, već

kao njena *inherentna nemogućnost*, kao granica simbolizacije i kao ono, što upravo omogućuje samo simboličko (Žižek, 1999; Žižek, 2002a; Žižek, 2002b).

20

Tako u predmodernim društvima imamo simplificiranu situaciju, borbu između dva neprijateljska tabora, dok s modernizacijom, te razbijanjem te simetrične osi, jača logika razlike kao ekspanzije i širenja kompleksnosti društva (Laclau i Mouffé, 2000).

21

Tako se Marxov trenutak *totalne* emancipacije društva sa svojom biti nikada ne može ostvariti. Za Althussera je, naravno, ovo dokaz da je Marx, unatoč svim nastojanjima, i dalje djelomično ostao zatvorenik idealizma (Althusser, 1990).

22

»Ova relacija, kojom partikularni sadržaj postaje označitelj odsutne komunitarne punoće, jest upravo ono što zovemo hegemonijskom logikom« (Laclau, 2007: 43).

na rastuću kompleksnost društva,²³ Laclau drži ovo glavnim razlogom za prevlad hegemonijske politike u današnjem globaliziranom svijetu:

»... s rastom decentriranja struktura moći, bilo koja centralnost zahtijeva da su njeni agenti konstantno preuvjetovani – tj. da uvijek označavaju *nešto više* od vlastitih partikularističkih identiteta« (Laclau, 1999: 57–58).

Claude Lefort je pokazao da »demokratska revolucija«, kao novi teren koji pretpostavlja promjenu na simboličkoj razini, u potpunosti implicira novu formu društvenog (Lefort, 2000). Dok je u razdobljima prethodnima Francuskoj revoluciji društvo bilo doživljavano kao organsko tijelo, s neupitnim hijerarhijama, dok je moć bila utjelovljena u liku suverena, s demokratskom revolucijom dolazi do radikalne promjene – mjesto moći postaje upražnjeno. Dok je *interregnum* u *ancien régimeu* bilo razdoblje društvene nestabilnosti, takva je situacija sada konstitutivna za politički poredak – pozicija moći samo se privremeno popunjuje, dok je »prirodni« položaj svih političkih aktera u demokraciji opozicijski. Štoviše, kako ističu Laclau i Mouffe pozivajući se na Leforta, s nestankom transcendentne točke referencije moći (npr. Bog, Povijest, itd.) nastaje i procijep između instanca moći, znanja i zakona – dolazimo tako do društva u kojem uvijek postoji proces preispitivanja, kojemu je podložno sve.²⁴ U problemu pozicije moć, mjesta univerzalnog, s kojeg određeni subjekt provodi političku moć, vidljivo je preklapanje pozicija Leforta i Laclaua i Mouffe:

»Univerzalno je prazno, no kao takvo jest već-uvijek popunjeno, tako što je hegemonizirano nekim kontingentnim, partikularnim sadržajem koji stoji kao trenutna zamjena – ukratko, Univerzalno je bojno polje na kojem se mnoštvo partikularnih sadržaja bori za hegemoniju (...) sav pozitivan sadržaj Univerzalnog jest kontingentni rezultat hegemonijske borbe – po sebi je Univerzalno potpuno prazno.« (Žižek, 1999: 100–101)

III. Zaključak

Ako društvo ne postoji kao koherentna cjelina, kako tvrdi navedeni dio autora koji pripadaju raspršenom polju lakanovske teorije, tada je svaki »efekt društva« (Althusser) rezultat hegemonijskih operacija na području političkog. U tom širenju sfere politike i zamagljivanju njene granice naspram društvenog, očituje se činjenica da političko preuzima radikalni oblik konstrukcije društvene zbilje. Drugim riječima, političko postaje *ontološko* društvenog, prostor u čijim se granicama različiti politički projekti bore za hegemoniju i vlastitu konstrukciju društva. Iako metodološki možda i preuopćen, ovaj diskurs o političkom, bivajući teoretski izazovan, zasigurno otvara vrata mnogim konkretnijim promišljanjima političkih kretanja što se tek moraju poduzeti. Lakanovska je psihoanaliza, te njeno korištenje od strane Laclaua i Mouffe u promišljanju političkog, zasigurno dala impuls za buduće produktivno i kreativno teoretiziranje društva i politike.

Literatura

Althusser, Louis (1971): »Freud and Lacan«, u: Louis Althusser, *Lenin and Philosophy and other Essays*, London: New Left Books.

Althusser, Louis (1990): *For Marx*, London–New York: Verso.

Althusser, Louis (1994): »Ideology and Ideological State Apparatuses (Notes Towards an Investigation)«, u: Slavoj Žižek (ur.): *Mapping Ideology*, London–New York: Verso.

Barrett, Michele (1994): »Ideology, Politics, Hegemony: From Gramsci to Laclau and Mouffé«, u: Slavoj Žižek (ur.): *Mapping Ideology*, London–New York: Verso.

Brockelman, Thomas (2003): »The failure of radical democratic imaginary – Žižek versus Laclau and Mouffé on vestigial utopia«, *Philosophy & Social Criticism*, 29 (2): 183–208.

Butler, Judith, Laclau, Ernesto i Žižek, Slavoj (1999): *Contingency, Hegemony and Universality – Contemporary Dialogues on the Left*, London–New York: Verso.

Cooke, Maeve (2006): »Resurrecting the Rationality of Ideology Critique: Reflections on Laclau on Ideology«, *Constellations*, 13(1): 4–20.

Foucault, Michel (1971): *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, Beograd: Nolit.

Gramsci, Antonio (1971): *Selections from the Prison Notebooks*, London: Lawrence and Wishart.

Harvey, David (1989): *The Condition of Postmodernity*, Oxford: Blackwell.

Howarth, David (2000): *Discourse*, Buckingham: Open University Press.

Lacan, Jacques (1986): *Četiri temeljna pojma psihoanalize*, Zagreb: Naprijed.

Laclau, Ernesto (1999): »Identity and Hegemony – The Role of Universality in the Constitution of Political Logics«, u: Judith Butler et al., *Contingency, Hegemony and Universality*, London–New York: Verso.

Laclau, Ernesto (2001): »Democracy and the Question of Power«, *Constellations*, 8(1): 3–14.

Laclau, Ernesto (2007): *Emancipation(s)*, London–New York: Verso.

Laclau, Ernesto i Mouffé, Chantal (2000): *Hegemony and Socialist Strategy – Towards a Radical Democratic Politics*, London–New York: Verso.

Laplanche, J. i Pontalis, J.-B. (1992): *Rječnik psihoanalize*, Zagreb: Naprijed.

Lefort, Claude (2000): *Demokratska invencija*, Zagreb: Barbat.

Townshend, Jules (2004): »Laclau and Mouffé's Hegemonic Project: The Story So Far«, *Political Studies*, 52(1): 269–288.

Žižek, Slavoj (ur.) (1994): *Mapping Ideology*, London–New York: Verso.

Žižek, Slavoj (1999): »Class Struggle or Postmodernism? Yes, please!«, u: Judith Butler et al., *Contingency, Hegemony and Universality*, London–New York: Verso.

Žižek, Slavoj (2002a): *Sublimni objekt ideologije*, Zagreb: Arkzin.

Žižek, Slavoj (2002b): *For they know not what they do – Enjoyment as a Political Factor*, London–New York: Verso.

23

»... ne u smislu da su, *sub specie aeternitatis*, kompleksnija od prethodnih društava; već u smislu da su konstituirana oko fundamentalne asimetrije. Ovo je asimetrija koja postoji između rastućeg širenja razlika – viška značenja 'društvenog' – (kao) i problema na koje nailaze oni diskursi koji pokušavaju fiksirati te razlike kao momente stabilne artikulatorne strukture« (Laclau i Mouffé, 2000: 96).

24

Po Claudeu Lefortu, totalitarizam se javlja kao instanca konačnog ispunjavanja (inače) praznog mjesta instance moći, tvrdeći da posjeduje znanje koje je u potpunosti izvanjsko društvenom (npr. zakon Povijesti kao klasne ili rasne borbe) i na taj ga način u potpunosti može *spoznati i kontrolirati* (Laclau i Mouffé, 2000; Lefort, 2000). Na taj način totalitarizam odbija konstitutivnu ulogu antagonizma, te odbijajući pluralitete teži uspostaviti cijelost.

Gordan Maslov

Laclau and Mouffe on the (Im)Possibility of Society

Abstract

This paper has for its purpose theoretical introduction into the work of two postmarxist theoreticians of politics, Ernesto Laclau and Chantal Mouffe. We will focus on their collaborative work, Hegemony and Socialist Strategy, whose theses about the basic “impossibility of society” creates the foundations for the possibility of Lacanian theorizing of ideology, as well the notion of ‘Politics’, or the very notion of ‘Society’. Using Antonio Gramsci’s notion of hegemony, authors try to define the key field for the construction of political community. Their theory is contextualized as a psychoanalytical discourse, as well as discourse known in social sciences by the name of “social constructionism”.

Key words

Ernesto Laclau, Chantal Mouffe, antagonism, hegemony, ideology, logics of equivalence, logics of difference, point of suture